

№2 дәріс

Тақырыбы: Терминге қойылатын талаптар

Мақсаты: Терминге қойылатын талаптарды соңғы ғылыми пікірлер негізінде қарастыру,
бұл мәселенің ғылыми да, тәжірибелік те маңызын ұғындыру.

Дәріс жоспары:

1. Терминнің дәлдігі
2. Терминнің қысқалығы
3. Терминнің жүйелілігі

Дәріс мәтіні (тезис)

Ғылымда терминге түрлі талаптар қойылып жүр. Мәселен, Ө.Айтбаев өз кезіндегі ғалымдар пікіріне сүйеніп терминге қойылатын талаптарды белгі ретінде алып, терминнің І.Кеңесбаев пен Т.Жанұзақов сөздігіне негіздеп мынадай пікір айтқан: «Сонда термин дегеніміз, ең алдымен, белгілі бір ғылым мен техника саласында қолданылатын арнайы лексика болып шығады. Оның басты белгілері: дәлдік, қысқалық, жүйелілік» [5, 163].

Бұл ғылымда бекіп терминге қойылатын талаптар деп аталып күрделене түсті. Ғалым Ш.Құрманбайұлы оларды жинақтап, пайдалы деген мына талаптарды сипаттаған: «1) терминнің бірмағыналылығы, 2) термин мағынасының дәлдігі, 3) терминнің қысқалығы немесе ықшамдылығы, 4) терминнің тілдегі сөзжасам заңдылықтарына сәйкес келуі, 5) терминнің туынды сөз жасауға қолайлы болуы, 6) терминде эмоционалдылық пен экспрессиялықтың болмауы, 7) эстетикалық талапқа сай келуі» [6, 9-12].

Терминге қойылатын талаптар 3 топқа бөлінді, олар:

- 1) мағынаға қатысты талаптар;
- 2) сыртқы тұлғасына қатысты талаптар;
- 3) қолданысына қатысты талаптар.

Терминге қойылатын талаптар - қазіргі заманғы термин жауап беруге тиісті негізгі шарттар.

Тіл мамандары мен терминтанушылардың басым көпшілігінің еңбектерінде атап көрсетіліп жүрген терминге қойылатын негізгі талаптар мыналар:

Терминнің қысқалығы немесе ықшамдылығы. Бірнеше сөздің тіркесуінен тұратын көп сыңарлы терминнің ұғым атауы ретінде, атаусөз ретінде қолдану қолайлылық туғыза бермейді. Атау сөздердің қысқа да нұсқа болғаны жақсы-ақ. Тіл үнемділікті ұнатады. Тіліміздегі көптеген көп құранды тіркестердің лексикалануы, біріккен, кіріккен сөздердің пайда болуы, күрделі атаулардың ықшамдалуы осы үнем заңының талаптары.

Терминнің тілдегі сөзжасам заңдылықтарына сәйкес келуі. Терминдер де негізінен жалпы әдеби тілдегі атау сөздер сияқты ұлт тілінің сөзжасам тәсілдерін пайдалану арқылы туындайды. Салалық мамандардың барлығы бірдей ұлт тілінің сөзжасам тәсілдерін, тілдік заңдылықтарды, дыбыстардың тіркесімі мен қосымшалардың жұмсалыу ерекшелігін, сөздердің тіркесу қабілетін жетік біледі деп айту қиын. Сондықтан да терминологияда сөзжасам заңдылықтарын қанағаттандыра бермейтін термин сөздер ұшырасып қалып жатады.

Тілдік нормаға сәйкес келуі - кәсіби жаргондардың, фонетикалық және грамматикалық нормадан ауытқулардың болмауы.

Терминнің туынды сөз жасауға қолайлы болуы. Бұл талап терминнің ықшам болуы қажет деген талаппен үндеседі. Қазақ тілі жалғамалы тілдер қатарына кіретіндіктен неғұрлымқысқа, ықшам атауларға сөз тудырушы жұрнақтарды үсті - үстіне жалғау арқылы бір түбірденнемесе негізден бірне- ше туынды сөз, жаңа атау жасауға болады. Ал көп құрамды атаулар бұл талапқа жауап бере бермейді. Бұл талапты терминге *сөз тудыруға (деривациялық) қабілеттілігі* деп те атайды. Ықшам жасалған, қысқа терминнен туынды термин жасау мүмкіндігі қашандамол.

Терминде эмоционалдылық пен экспрессиялықтың болмауы. Жалпы ғылым тілібейнелілікті, образдылықты емес, әр ұғымды өз атымен атауды қажет ететін дәлдікті, нақтылықты қалайды. Сол себептен де ғылым тілінің негізін құрайтын терминдердің эмоционалдық тұрғыдан бейтараптық танытып, оларға экспрессияның тән болмауы талап етіледі.

Эстетикалық талаптарға сай келуі. Терминнің дыбысталуы айтуға қолайсыздық туғызбай, естуге жағымды болуы. Құлаққа қораштау естілетін, айтуға ауыр қарапайым лексика қатарынан, жаргон, арго сөздердің термин ретінде таңдалмағаны жөн.

Кейбір ғалымдардың «терминнің үндесімділігі» деп атап жүргені осы эстетикалық талапқа сәйкес келеді.

Терминнің үндесімділігі - терминге қойылатын бұл талаптың екі аспектісі бар. Оның біріншісі - терминнің айтуға қолайлы болуына байланысты туындайтын орфоэпиялық тұрғыдан жағымды дыбысталуы. Мысалы, *құқық*.

Екіншісі - термин өзі қолданылатын саладан тыс қажетсіз, жағымсыз ұқсастық (ассоциация) туғызбауы керек. Мысалы, *боқша, қарайғыр*, т.б.

Терминнің қолданысқа енгізілгендігі - терминді мамандардың, ғылыми қауымның қабылдауы немесе оның жаппай бірізді қолданыла- тындығы.

Синонимдердің болмауы - терминологиядағы «бір ұғымға - бір ғана атау» қағидатына сәйкес синонимдердің болмауы талап етіледі.

Инварианттылық - фонетикалық, графикалық, морфологиялық, сөзжасамдық және синтаксистік варианттардың болмауы.

Терминнің уәжділігі - термин мағынасының ұғынықты, өзі белгілейтін ұғымы жөнінде анық мәлімет беруі.

Жоғарыда аталған талаптарды терминнің мағынасына, тұлғасы мен қолданысына қарай - *семантикалық талаптар* (1. мағыналық қайшылықтың болмауы, 2. бірмағыналылық, 3. терминнің толық мағыналылығы, 4. синонимдердің болмауы), *терминнің тұлғасына қойыла- тын талаптар* (1. Тілдік нормаға сәйкес келуі, 2. терминнің ықшамдылығы (қысқалығы), 3. сөз тудыруға (деривациялық) қабілеттілігі, 4. инварианттылық, 5. уәжділік) және *прагматикалық талаптар* (қолданысқа енгізілгендігі, жатық айтылуы немесе жағымды дыбысталуы) деп үшке жіктеп қарастыру жиі ұшырасады.

 <p>Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ</p>	Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті	Пәннің оқу-әдістемелік кешені	Басылым: бесінші
---	---	-------------------------------	---------------------

Тұжырымдар

Терминге қойылатын талаптар - қазіргі заманғы термин жауап беруге тиісті негізгі шарттар.

Бақылау сұрақтары:

1. Семантикалық талаптар
2. Прагматикалық талаптар
3. Терминнің тұлғасына қойылатын талаптар

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. Алматы: «Сөздік – Словарь», 2005. – 240 б.
2. Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілі негіздерін қалыптастыру. ФҒД дис... авторефераты. 1997, - 42б.
3. Ш.Құрманбайұлы Терминтану: Оқу құралы. Алматы: «Атлас баспасы-2001», -244 б
Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. –Москва. 1977, -246